

## **Особливості експортної політики більшовиків на Поділлі на початку 30-х років XX століття**

*В статті аналізуються особливості експортної політики партійно-радянської влади СРСР, розглядається участь споживчої кооперації Поділля у заготівлі експортних видів вторинної сировини та продукції місцевого виробництва на початку 30-х рр. XX століття.*

*Ключові слова: споживча кооперація, Наркомторг, експорт, види заготівель.*

У сучасній історичній науці вагоме місце займають дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених геноциду українського народу 30-х років XX ст. Цю проблему розглядали і продовжують досліджувати відомі науковці Р. Конквест, Д. Мейс, С. Максудов, Ж. Медведьєв, В. Данілов, В. Кондрашин, Р. Девіс і С. Уайткрофт, М. Івницький, О. Осокіна, О. Хлевнюк, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Васильєв, В. Сергійчик, В. Шаповал та чимало інших вітчизняних істориків. Всі вони, на думку А. Граціозі, називають голод 1932 – 1933 рр. геноцидом і переконані, що він був штучно влаштований з метою: “а) *сломають хребет крестьянству и/или б) подточить или даже вовсе уничтожат жизнь украинской нации, мешавшей превращению Советского Союза в деспотическую империю*”.

На думку частини дослідників, експортна політика СРСР, здійснювана вищим політичним керівництвом, передбачала шляхом демпінгових атак світового ринку розбалансувати економіку найбільш розвинутих країн світу і тим самим спричинити революційну ситуацію, тобто “...наблизити і прискорити очікувану більшовиками світову революцію”. З іншого боку за рахунок потужного експорту правляча партія намагалася накопичити величезні кошти і провести швидку індустріалізацію економіки Радянського Союзу. Тому саме така політика щодо вилучення з внутрішнього ринку експортних ресурсів

стала однією із причин і водночас дієвим механізмом для створення Голодомору й призвела до смерті мільйони не винних людей.

Ми не маємо змоги висвітлити весь спектр експортної політики держави. Він лежить в площині окремої низки досліджень і розробляється сучасними вітчизняними та зарубіжними вченими. Звертаючись до висвітлення участі споживчої кооперації України у здійсненні експортних поставок Радянського Союзу на світові ринки необхідно зазначити, що в науковій літературі вона не знайшла повного відображення і глибокого наукового аналізу. Зокрема, у фундаментальних дослідженнях І. Витановича “Історія українського кооперативного руху”, В. Марочка “Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)”, монографіях С. Г. Бабенка, В. Г. Галюка, С. Д. Гелея, Я. А. Гончарука, та ін. “Історія кооперативного руху”, М. В. Алімана, С. Г. Бабенка, С. Д. Гелея, Я. А. Гончарука та ін. “Історія споживчої кооперації України”, в інших наукових працях про експортну діяльність споживчої кооперації згадується фрагментарно, без узагальнення проблеми. До того ж, у вищеназваних наукових доробках питання щодо участі кооперативних організацій у запровадженні експортної політики в окремих регіонах у зазначеному у цій статті історичному періоді не розглядалося і взагалі мало досліджене. Тому метою цієї розвідки є спроба висвітлити окремі аспекти впровадження експортної політики більшовицької влади на теренах Поділля та розглянути деякі особливості щодо участі споживчої кооперації зокрема.

Відомо, що у структурі експортних завдань першої п’ятирічки (1928/1929 – 1931/1932 рр.) основним джерелом для вирівнювання загального балансу поставок стали хлібопродукти. Навіть при складностях хлібозаготівель, загостренні продовольчої кризи і введенні карткової системи більшовицька влада намагалася недовиконання плану з інших видів (м’ясо) покрити за рахунок збільшення об’ємів експорту хліба. Так, за даними О. Осокіної, за роки І-ї п’ятирічки при завданні 5,945 млн. т. за межі країни фактично було відвантажено 9,363 млн. т. хлібних ресурсів, що разом з іншою продукцією

землеробства складало 167,2 % до плану. Крім традиційних видів радянського експорту (зерно, борошно, золото, руда, нафта, ліс, м'ясо, масло, яйця, птахи, риба тощо) у 1930 – 1933 рр. до відвантаження за межі СРСР долучили інші види продукції, які можна було якось продати.

Необхідно зазначити, що установи і організації споживчої кооперації України брали безпосередню участь у проведенні експортної політики держави. Їм довелося бути на передньому краї всіх політичних і економічних акцій більшовиків щодо виконання планів експортних поставок, уприугу займаючись заготівлею, концентрацією та відвантаженням ресурсів. Крім хліба і м'яса кооперативна система проводила заготівлю надзвичайно широкого асортименту іншої експортної продукції, на яку державні відомства зовнішньої торгівлі знаходили збут. Зрозуміло, що рішення про експорт і про цільове використання зароблених коштів приймалося виключно на рівні перших осіб ЦК ВКП(б). Так, постанова пленуму ЦК ВКП(б) та РНО (листопад 1929 р.) про утворення спеціального експортного фонду для додаткового завою тракторів передбачала проведення масштабної акції в межах Радянського Союзу щодо концентрації вторинних ресурсів і відвантаження їх на експорт. Наркомторг СРСР розробив перелік та заготівельні ціни на експортні види сировини, аналіз яких показує, що за межі країни відправляли все. Зокрема, до традиційних харчових продуктів на експорт залучили шкірсировину, мед, горіхи, ягоди, кістки, роги, копита, кінське волосся, ганчір'я, мох, водорості, гриби, лікарську технічну сировину, пух і пір'я, шкірки королів, котів, собак, кротів, хом'яків та ховрахів. Наприклад, великим попитом на європейському ринку користувалося пір'я, за яке здавальникам платили 5 крб. за кг, шкірка великої домашньої кішки коштувала 1,5 крб., великої собаки – 1,4 крб., крота 1-го сорту – 30 коп., хом'яка – 20 коп., ховраха – 3 коп. Постановою № 0765 від 01. 02. 1930 р. з грифом “негайно” Наркомторг УСРР довів всім відомствам, причетним до заготівель, конкретні завдання щодо асортименту і кількості експортної сировини та зобов'язав партійні комітети взяти виконання доведених завдань під неухильне керівництво і контроль.

Своєю чергою правління Вукоопспілки після розгляду доведених планів на своєму засіданні від 7-го грудня 1929 р. ухвалило, на наш погляд, безпрецедентне рішення: *“збільшити контингент заготівлі сировини та утилю по окремих номенклатурах в такому розмірі: прядиво на – 60 %, щетина – 100 %, кінське волосся – 100 %, хутрина – 50 %, шкірсировина – 50 %, роги і копита – 100 %, кістки – 25 %”*. При тому, всім правлінням низової мережі було категорично запропоновано *“зорганізувати у себе відповідні осередки”* з числа кооперативного апарату, залучити до цієї справи кооперативний актив, селянські громадські організації, жіночий актив, шкільні гуртки, комсомольські осередки і т. ін.

Важко уявити, що відбувалося на селі в січні-березні 1930 р., коли штурмові бригади з робітників, комсомольців та місцевих активістів на чолі з уповноваженими парткомів (терміни проведення місячників з мобілізації коштів, заготівлі експортної сировини і акція розкуркулення співпадали – **В. Р.**) за участі кооперативних працівників описували майно, відбирали хатнє начиння (у тому числі подушки і перини), знищували котів і собак та направляли *“надбане”* у заготівельні пункти.

Провал у темпах колективізації, наміченої впродовж 1929 р., партійне керівництво СРСР віднесло на рахунок викривлення лінії партії на місцях і тому у березні 1930 р. з'явилась на світ відома постанова ЦК ВКП(б) *“Про боротьбу з перекрученнями партійної лінії у колгоспному русі”*. ЦК таємною вказівкою окрпарткомам доручив організувати ряд показових процесів з мотивацією суворої кари за *“обурливі перекручення лінії партії та радвлади”*, котрі стали *“основним гальмом у подальшому зросту колгоспного руху”*. Під такими гаслами відбувся в кінці березня 1930 р. судовий процес над відповідальними робітниками Гайсинського р-ну, серед яких на лаві підсудних опинився голова райспоживспілки Г. Стрий. Його звинувачували у шкідництві колективізації тому, що замість організації заготівель, худоби, м'яса та мобілізації пайових внесків, він активно залучив бригади (переважно з комсомольців) до заготівлі вторинної сировини. *“Легка кавалерія”* (так називали комсомольські бригади)

проводила труси і вилучала у селянських господарствах побутовий металобрухт, ганчір'я та інші види утилю. В свою чергу, Г. Стрий заборонив постачати дефіцитний товар тим товариствам, котрі не виконували плану заготівлі вторинних видів сировини.

Красномовним свідченням спроби більшовиків якимось реабілітуватись перед селянами може слугувати витяг з таємної постанови бюро Вінницького ОПК від 01. 04. 1930 р. У додатку № 3 читаємо:

*“Усунути негайно з роботи голову Рай. КНС тов. Бохонко та передати справу до прокуратури для притягнення до судової відповідальності за знущання над селянами – особливо жінками при проведенні місячника (фінансового), притягнути до відповідальності також і других осіб, які брали участь в безчинствах сумісно з тов. Бохонко. Передати справу до прокуратури на осіб, які переводили примусове вилучення (забирали замість бродячих собак з привязі собак та кішок під час кампанії по зборі утільсировини по селу).*

На нашу думку, судові процеси, зокрема над кооператорами у Гайсині, мали політичне підґрунтя і були черговим ідеологічним маневром конструкторів примусової колективізації напередодні масштабного наступу на селянство у 1930 – 1935 роках. Їх сміливо можна називати правовим фарсом, спробою “*випустити пар*” та знайти “*крайніх*” за “*викривлення*” генеральної лінії партії. Загалом, інспіровані більшовиками численні гучні процеси щодо “*буксирних*” бригад і понесені ними покарання ще більше переконали переважну частину населення у “*мудрості*” своїх політичних лідерів, навіть незважаючи на те, що усі злочинні заходи вписувались у діюче на той час законодавство.

Важливим сектором діяльності споживчої кооперації стало рішення вищих партійно-радянських органів країни про налагодження виробництва стратегічних продуктів харчування, використовуючи матеріальну базу кооперативних підприємств. Так, 30 липня 1931 р. постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР на споживчу кооперацію поклали величезне політично-господарське завдання, яке зобов'язувало систему вирощувати і відгодовувати дрібних тварин і птахів, що

мало скласти пересічно 35 % централізованого плану постачання м'яса. Зокрема, вінницьким кооператорам потрібно було протягом 15 місяців, виростити і відгодувати та спрямувати у централізовані фонди 101900 свиней, 6370 овець, 413400 королів, 317600 курей, 19070 качок та 36170 гусей. Безперечно, це було непосильне завдання для некваліфікованих тваринників, у ролі яких мушили виступати працівники споживчих товариств. Що з цього вийшло, можна здогадатися. Станом на травень 1932 р. завдання з жодної позиції не виконувалося, відвантаження м'ясопродуктів у робітничі центри Донбасу зменшилися, частково зривалося постачання м'ясопродуктів для військового відомства. Разом з тим, майже всі вище названі ресурси споживчої кооперації спрямовувалися на виконання експортних завдань.

Зазначимо, що такий крок вищого партійного керівництва держави ще більше поглибив проблему з харчуванням основної маси населення України (звичайно, крім партійно-радянської номенклатури та частини робітників і службовців промислових міст).

Слід наголосити, що у кінці 1932 р. керівництво країни значно посилило тиск й організувало кампанію заходи щодо погашення недоїмок, які утворилися під час мобілізації коштів і виконання доведених планових завдань з хлібозаготівель та інших видів продуктів. У грудні 1932 р. всі українські села охопили масові труси і вилучення продуктів харчування. Радянська влада не нехтувала нічим, вилучали навіть мед, гриби сухі, гриби мариновані, відходи білих грибів, горіхи, віск, технічну лікарську сировину з дикоростучих і культурних рослин та все те, що можна було використати для експортних поставок. Така вказівка надійшла від уповноваженого комітету при РПО на Україні Зокрема, Вінницькій області доводився план заготівлі 80 т. меду, 5 т. воску, 30 т. горіхів, на 30 тис. крб. лікарської сировини з дикоростучих і культурних рослин тощо і вона успішно справилася з поставленим завданням.

Принагідно зазначимо, що вище керівництво країни було добре проінформоване про масштаби масового голоду на Україні, але продовжувало *“викачувати”* з республіки всі продовольчі ресурси. Причиною запровадження

такої політики здириництва стало введення на початку 1933 р. ембарго з боку Англії – основного споживача товарів з Радянського Союзу, що значно зменшило надходження валютних коштів на індустріалізацію. Тому виконання планів експортних завдань набуло надзвичайного значення й розцінювалось за важливістю на рівні планів хлібозаготівель і жорстко контролювалось.

Крім подільського зерна на вивіз у великій кількості поставлялися м'ясопродукти, особливо так званий “європейський бекон”. Основним покупцем цієї продукції (свинина обрізна, нежирна з товщиною сала не вище 2-х см. – **В. Р.**) була Італія, ринок якої за нарядами з Москви повинна була забезпечувати Вінницька область. Для виконання експортних поставок за рішенням ЦК ВКП(б) у Вінниці розпочали будівництво м'ясокомбінату – одного з найпотужніших і технічно оснащених на той час м'ясопереробних комплексів. Водночас, заготівля і вирощування експортної свинини покладалася на державну установу “Заготскот”, яка знаходилася у привілейованому стані щодо ціноутворення і контрактації з населенням й колгоспами. Цілеспрямовано і ефективно такі ж питання вирішували підприємства споживчої кооперації. Розроблений державою комплекс заходів всіляко стимулював виробників до вирощування експортної свинини і надавав значні економічні переваги здавальникам зазначеної продукції. Так, одноосібники і бідняцько-середняцькі господарства за здавання напівсальної свинини отримували можливість придбати дефіцитних товарів на 30 % від одержаних коштів, також, за кожну здану свиню відповідної якості можна було отримати 3 пуда ячменю за “твердими” цінами. Робітникам, займаним відгодівлею “бекону”, виплачувалася до заробітної платні додаткова надвишка в розмірі 1-5 крб. за кожну здану свиню, та надавалося право на придбання дефіциту.

Отже, для забезпечення заготівель свинини від населення держава створила спеціальні умови і мала можливість накопичувати необхідні ресурси для виконання експортних поставок. Разом з тим, колгоспи і підприємства, які займалися відгодівлею свиней для власних потреб, Нарком постачання УСРР постановою від 08. 06. 1932 р. зобов'язав вилучати та здавати “за належністю”

всі беконні свині. Іншими словами, враховуючи відсутність кормів і той факт, що мало-де могли вигодувати свинню більше 100 кг, всі свині цих організацій під наглядом спеціально створених комісій підпадали під експортну оцінку і йшли для виготовлення так званого *“італійського бекону”*. На нашу думку, зазначена постанова завдала непоправної шкоди для організації громадського харчування, адже всі робкоопи, заводські та фабричні їдальні згідно вимог ЦК ВКП(б) утримували власні підсобні господарства і відгодовували свиней та іншу живність. Вилучення беконних свиней і експортних птахів, безперечно, вплинуло на вкрай обмежені ресурси цих закладів і подекуди змусило взагалі виключити м'ясо з харчування. Навіть постанова Уповноваженого Комітету заготівель при РПО СРСР по УСРР щодо обміну експортної продукції споживчої кооперації на неекспортну з метою максимального відвантаження м'ясної продукції за межі України, прийнята 28 грудня 1932 р., вже ніяк не впливала на катастрофічний стан громадського харчування. Постанова гарантувала кооперативним закладам громадського харчування та іншим організаціям споживчої кооперації, що Укрзаготскот та птахопереробні підприємства забезпечать *“безперебійний обмін з тим, аби замість зданої експортної продукції споживкооперація одержувала неекспортну не пізніше як через 24 години після здачі”*. Але вивчені архівні матеріали стверджують, що в розпорядженні робітничих їдалень Вінницької області на той час вже не залишилося майже нічого, що можна було зарахувати до експортних видів. Відсутність умов для репродукції поголів'я і концентрованих кормів, фінансова криза переважної більшості закладів громадського харчування робили практично неможливими заходи щодо ефективної відгодівлі живності на підсобних господарствах. Вони приносили величезні збитки і не могли забезпечити власні навіть мінімальні потреби у м'ясопродуктах. Кооперативні відгодівельні пункти при споживчих товариствах такі операції з обміну проводили, але, як правило, ці операції носили нерівнозначний характер і завдавали кооператорам відчутних збитків.

Крім зазначеного вище *“італійського бекону”* з Поділля відвантажували інші види продукції місцевого виробництва, але в переважній більшості напівфабрикати та сировинні ресурси. Так, в структурі експорту з Вінницької області у 1933 р. значилося 26 різних видів сировини, напівфабрикатів та готової продукції, зокрема хутро (17 найменувань), м'ясо і живність, птахи, яйця, меланж, риба, раки, масло тваринне, крохмаль, горіхи, мед, мак, хрін, гарбузове насіння, віск тощо. З промислової групи відправляли каолін, ліс, селянське полотно та художні вироби (знамениті подільські вишиванки).

Аналіз виконання експортних завдань, доведених для області на перше півріччя 1933 р., свідчить, що подільняни успішно справилися з планом (на 111,7 %), відвантажили продукції на 5392197 крб., у тому числі доля хутра і хутряної сировини склала 38 % (у тому числі 169103 шкірок кролів, 30972 шт. собак, 56747 шт. кішок), промислові товари складали 26 %, вторинна сировина займала близько 6 %, а продовольча сировина і харчові товари – 30 % до всього об'єму поставок. З області при надзвичайній продовольчій скруті першого півріччя відвантажили 529 т. тваринного масла (близько 90 % від загального об'єму виробництва, план виконаний на 139,2 %), 196, 6 т. птиці в забійній вазі (план – 109,2 %), 60,5 т. крохмалю (105,6 %) тощо. Чи не єдиний показник, який провалили вінницькі заготівельники, стала заготівля яєць. Незважаючи на те, що Й. Сталін робив особливий наголос на цей вид заготівлі, тобто *“надважливе значення яйцезаготівель для експорту і робітничого постачання”*, питання щодо виконання експорту яйця не вирішувалося. У власноручно розробленій телеграмі-інструкції 27. 04. 1933 р. генсек вимагав *“добитися негайного перелому в ході заготовок”*, організувати *“широку мережу подвірних збирачів яєць (кошикарів) з колгоспного і кооперативного активу. Наркопостачання, Центросоюз спеціально виділили товарні фонди (нитки, хустки, голки, мило, махорка, оселедці) для преміювання здавачів яєць з тим, щоб частина цього фонду реалізовувалась безпосередньо через подвірних збирачів типу рознощиків”*. Навіть обіцянки преміювати *“предметами особистого споживання (костюми, пальта, чоботи) кращих працівників заготпарату”* не допомогли суттєво

зрушити цю справу. ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР телеграмою за підписами Косіора і Левченка зобов'язали секретаря обкому В. Чернявського та голову облвиконкому О. Триліського *“особисто вжити заходів ліквідації проривів експорту”* та негайно *“покласти відповідальність яйцезаготівель... обл. та райспоживспілки, надавши кожній райспоживспілці плани заготівель яйця в розмірі 60/70 відсотків питомої ваги районного плану”*. Своєю чергою, обком постановою від 09. 06. 1933 р. запропонував негайно провести невідкладні заходи. Одним з них вимагалось наступне: *“Взяти під особливий контроль заготовки яєць і роботу складів, комбінатів, споживчу кооперацію, примусив їх організувати кільцеве збирання яєць, своєчасну організацію розрахунків, правильне отоварювання та своєчасне відвантаження із складів”*.

Разом з тим, зусилля спеціально уповноважених партійних робітників та апарату райспоживспілок щодо організації цього процесу не дали бажаного результату: за перше півріччя 1933 р. область виконала порівняно незначне планове завдання (16 тис. скринь) лише на 40,2 % (ймовірно, за рахунок кооперативних курників), що свідчить про повну відсутність у населення курей і, тим більше, яєць.

Сподівання керівників Вінницької області на те, що успішно виконаний загальний план експорту за перше півріччя *“полегшить”* питання заготівлі яєць, не виправдалось. Влітку з Харкова за підписом Косіора в обком надійшла телеграма з вимогою поставити роботу щодо експорту *“як надважливим завданням, в рівень із хлібозаготівлями”*, встановити добові завдання, направити у райони відповідальних працівників та через кожних п'ять діб доповідати про об'єми поставок. Головною новиною стало те, що для області на IV квартал довели новий експортний план в розмірі 4, 316 млн. крб., тобто майже вдвічі збільшили його порівняно з пересічними квартальними планами поточного року.

Отже, вище керівництво країни та республіки в екстремальних умовах Голодомору невпинно нарощували експортні поставки продуктів харчування з територій, вражених голодом. Значну частину експорту (понад 30 %) складали

продукти харчування, при залишенні яких на зазначених територіях можна було швидко поправити продовольчу кризу і значно скоротити число жертв, особливо серед дітей і людей похилого віку.

Загалом, на початку 30-х рр. XX ст. рішення партійно-радянських органів щодо експорту були спрямовані проти значної частини українського селянства і сприяли поширенню голоду на території Поділля. Стратегія і тактика більшовицької експортної політики будувалася на примусі і насильстві, носила людиноненависницький характер і тому стала одним із методів так званого “виховання” й фізичного знищення голодом “несвідомого” українського селянства. Інші громадяни краю зазнали тортур і стали жертвами голодомору лише тому, що мешкали на благодатній подільській землі.

В плані дослідження експортної політики більшовиків було б доцільним вивчити всю організаційну структуру заготівельних та експортних установ, котрі здійснювали експортно-імпорتنі операції на Поділлі. Важливим напрямком можуть стати наукові дослідження щодо встановлення справжніх об’ємів торговельного балансу подільського експорту у 1929 – 1934 рр., проведення порівняльного аналізу і визначення впливу вилучених на експорт продуктів на організацію голодомору на Поділлі.

### Примітки

У висвітленні зазначеної проблеми автор використав документи та матеріали із фондів Державних архіву вищих органів влади та ДА громадських об’єднань в Україні, а також Державного архіву Вінницької області.

*Опубліковано:* Рекрут В. П. Особливості експортної політики більшовиків на Поділлі на початку 30-х років XX століття / В. П. Рекрут // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379. – С. 33-37.

